

Biológiai jólét Budapesten nemzetközi összehasonlításban (1857–1941)

Napjaink Budapestjének jóléte állandó megfigyelés és hasonlítás tárgya. Ismert, hogyan alakul a magyar fővárosban az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP),¹ amelyben utcahosszal előzi a vidéki Magyarországot, és nemzetközi összevetésben sem áll rosszul: 2020-ban vásárlóerő-paritáson néhány dollárral magasabb volt a fejenkénti GDP Budapesten, mint a svájci nemzeti átlag, bár Bukaresttől és környékétől már öt-hat ezer dollárnyi lemaradást talált a felmérés.² Ha nem is Budapestről, de legalábbis a közép-magyarországi régióról tudható, hogy 2021-ben a népesség várható élettartamát, iskolázottságát és jövedelmi helyzetét összegző emberi fejlettségi indexben (HDI) is jobban állt a vidéknél, és hajszálnyival előzte az Egyesült Államokat.³

Mekkora jólétben éltek a régi, 1945 előtti budapestiek? A történetírás a hőskori Budapestet nyüzsgő, ellentmondásos világvárosként ábrázolta, amelyet ugyan egyfelől a csillogás és luxus jellemez, ez a magyar Eldorádó, másfelől azonban a legnagyobb magyar nyomortanya is.⁴ Hogy mi az átfogó kép, milyen magas volt az életszínvonal összességében Budapesten, azt a történészek nem tudták megmondani, hiszen semmilyen összehasonlítható mutató nem állt rendelkezésükre a fővárosi jólétről.

Mostanra valamivel jobban áll a várostörténeti kutatás: a legjobb lehetőséget a múltbeli jólét megismerésére a biológiai életszínvonal mérése adja. A biológiai jólét azt fejezi ki, mennyire kedveznek a körülmények az emberi szervezetnek egy társadalomban. Két legnevezetesebb, az anyagi jóléttel is összefüggésben álló jelzőszáma

¹ https://www.ksh.hu/stadat_files/gdp/hu/gdp0078.html – utolsó letöltés: 2023. 10. 25.

² <https://stats.oecd.org/#> – utolsó letöltés: 2023. 10. 25.

³ <https://globaldatalab.org/shdi/table/shdi/?levels=1+4&years=2021&interpolation=0&extra-polation=0> – utolsó letöltés: 2023. 10. 25.

⁴ Például Vörös 1973: 66–70.; Vörös 1998: 106–128.; Lackó 1998: 189–196.; Gyáni 2000: 163–172.

a várható élettartam és az átlagos testmagasság.⁵ Ezek kiszámolására a székesfőváros esetében kedvezőek a forráskörülmények, és immár ismeretes is ezeknek a mutatóknak az alakulása Budapesten hosszú időtávon.⁶ Ebben a tanulmányban megpróbálok elhelyezni a régi Budapestet Európa és a nagyvilág jóléti térképén, vagyis annak igyekszem utánajárni, mennyire volt tartós az élete és nyúlánk a teste a budapestieknek a külföldi metropoliszok lakóiéhoz képest.

VÁRHATÓ ÉLETTARTAM BUDAPESTEN

Azt, hogy jellemzően hány éves korunkban üt az utolsó óránk, nem olyan egyszerű kiszámolni, mint elsőre látszik: nem elég kideríteni, hány éveseket temetnek. Például az alacsony átlagos halálozási kor nem jelent feltétlenül rövid élettartamot, hanem abból is adódhat, hogy egy baby boom következtében úgy alakult, sok a fiatal, akik ugyan csak kis eséllyel dőlnek ki az élők sorából, de az idősen meghaltak számához képest még így is nagy számban szállnak sírba. Vagyis az átlagos halálozási életkorba (akárcsak a nyers halálozási arányszámba) a népesség koreloszlása is beleszól, nemcsak az, hogyan szolgál az egészsége.

Ezt a problémát úgy lehet kiküszöbölni, ha nemcsak a holtakra, hanem az élőkre is tekintettel vagyunk: nem elég az elhunytakat kor szerint vizsgálni, hanem az életben lévőket is meg kell figyelni kor szerint, hogy ne csak azt tudjuk, mikor hányan lehették ki a lelküket egy-egy korosztályból, hanem azt is, hány főből múltak ki ennyien.

E feladat elvégzésére a legalkalmasabb eszköz a keresztmetszeti halandósági tábla, amely leírja, hogy amennyiben egy időpontban születne 100 000 csecsemő, milyen lenne a kihalási rendjük, ha életútjukon előre haladva minden egyes életkorban pontosan azzal az eséllyel múltának ki, amekkorával az egyes életkorokban meghalnak az emberek abban a népességben, amelybe a 100 000 fő beleszületett. Egy ilyen táblázatból már leolvasható a születéskor várható átlagos élettartam, tehát az, hogy ha egy újszülöttnak olyan halandósági viszonyok között kellene végigküzdenie az életét, amilyenek születése pillanatában fogadják őt, átlagosan hány életév várna rá.

Budapest 1945 előtti halandósági táblázatainak megszerkesztését az tette lehetővé, hogy Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala megtermelte a szükséges nyersanyagot: rendelkezésre áll 1869-től 1941-ig a Budapesten jelen lévő élők

⁵ Komlos 1989: 43–50.; Komlos 1994: 5–7.; Komlos 2006: 268–269. és 282–283.; Steckel 2008.; Gyenis–Joubert 2008: 251–252.

⁶ Bolgár 2023a és Bolgár 2023b.

megoszlása kor és nem szerint az országos népszámlálások, illetve a budapesti köztes népszámlálások és népösszeírások időpontjára, valamint ránk maradt a fővárosban meghaltak száma is kor és nem szerint évről évre a népmozgalmi statisztikában.⁷

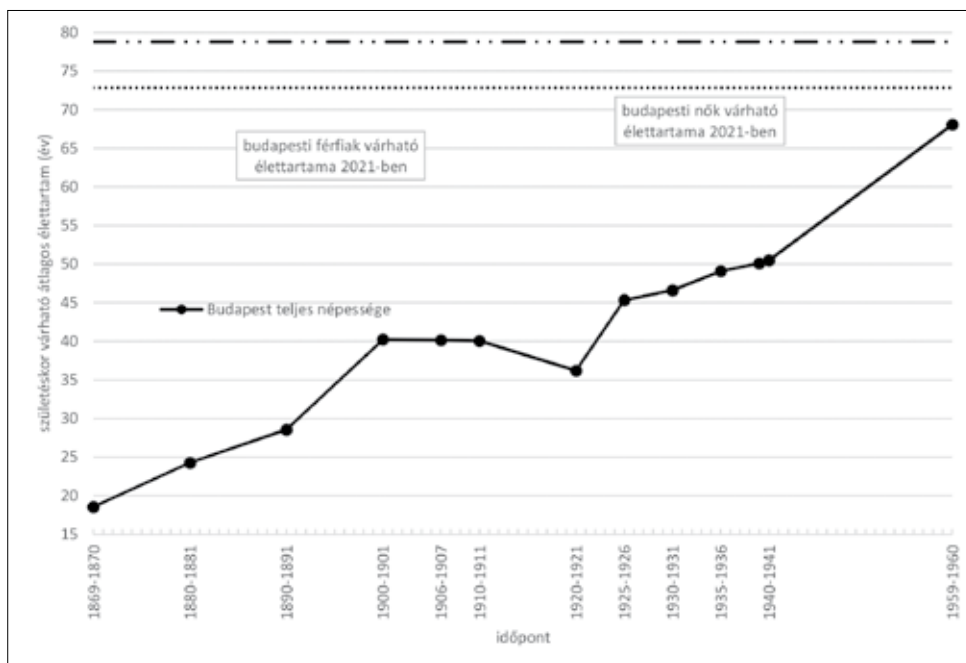
Az elkészített halandósági táblák azt mutatják, hogy bár a mai sztenderdekhez képest az 1945 előtti fővárosiak igen rövid életűek voltak, a városeyesítés utáni évtizedekben jelentősen megnyúlt az élethossz. Hét évtized alatt tehát majdnem megháromszorozódott a budapestiek élettartama: 32 évvel hosszabb életre volt kilátásuk az 1941-ben születetteknek, mint az 1869-ben világra jövőknek (1. táblázat, 1. ábra).

1. táblázat. A születéskor várható élettartam alakulása Pesten (1869–1870) és Budapesten (1880–1881/1940–1941)

Terület	Időpont	Születéskor várható átlagos élettartam		
		férfi	nő	összesen
Pest	1869–1870	16,58	21,09	18,54
Budapest	1880–1881	22,05	26,71	24,27
	1890–1891	26,34	31,00	28,54
	1900–1901	38,13	42,49	40,23
	1906–1907	38,11	42,42	40,16
	1910–1911	37,65	42,73	40,06
	1920–1921	34,10	38,37	36,20
	1925–1926	41,89	48,85	45,32
	1930–1931	44,26	48,91	46,60
	1935–1936	46,40	51,75	49,07
	1939–1940	46,52	53,54	50,09
1940–1941	47,34	53,72	50,50	

Forrás: lásd Bolgár 2023a: 277.

⁷ Ezek forráskritikájára lásd Bolgár 2023a: 268–275.

1. ábra. A születéskor várható átlagos élettartam alakulása Pesten (1869–1870) és Budapesten (1880–1881/1959–1960)

Forrás: lásd az 1. táblázat forrásait; 1959/1960-ra Pallós 1971: 47. és 108–109.; 2021-re https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0039.html – utolsó letöltés: 2023. 10. 30.

A fejlődés azonban nem egyenletesen zajlott. Az induló helyzet drámai volt: 1869–1870-ben a 19 évet sem érte el a pestiek születéskor várható átlagos élethossza. Az élettartósság ezután 1890-ig évente majdnem fél évvel, innen 1900-ig viszont ugrás-szerűen, évente több mint egy évvel nőtt. A 20. század első évtizedében a várható élettartam kicsivel, majd a következő évtizedben jelentősen, majdnem négy évvel rövidült. A Horthy-korszakban folyamatosan, de csak komótosan csökkent a fővárosi halandóság. Így végül 1940-re elérte az átlagos várható élettartam az 50 évet.

Az élettartam hosszú távú növekedése részben abból adódott, hogy a budapestiek egyre inkább túlélték a csecsemő- és gyermekkorukat. A halálozás valószínűsége azonban nemcsak a korai életszakaszban csökkent, hanem felnőttkorban is.⁸

⁸ Bolgár 2023a: 280–282.

A BUDAPESTIEK ÉLETTARTAMA NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN

Kőrösi Józsefnek, a fővárosi statisztikai hivatal első vezetőjének köszönhetően nagy hagyománya alakult ki annak, hogy a budapesti halandóságot nemzetközi összehasonlításban értsék meg. A fáradhatatlan igazgató ugyanis több évtizedes gigászi küzdelmet vívott a budapesti halandóság csökkentéséért elsősorban hivatala halálozási tárgyú köteteinek lapjain.⁹ Ebben a harcban eleinte arról próbálta meggyőzni a közönséget, hogy nagy a baj, majd arról, hogy az intézkedéseknek meglátszik az eredményük. A meggyőzés egyik fő eszköze rendre a világ nagyvárosaiban egyidőben mért nyers halálozási ráták, tehát az egy év alatt meghaltak és az év közepén életben lévők hányadosainak összevetése volt az aktuális budapesti rátával.¹⁰

Mint azt maga Kőrösi is tudta, hiába próbálta ezekkel a táblázatokkal ijesztgetni vagy megerősíteni olvasóit, igazából nem mutatták megbízhatóan a halandóság nagyságát az egyes nagyvárosokban, mivel a nyers halálozási arányszám sztenderdizálatlan mutatója a halandóságnak, vagyis a népesség koreloszlása is befolyásolja.¹¹

Most már azonban valóra válthatjuk Kőrösi szándékát: végre ismerjük a tisztán csak a halandóság mértékéről tanúskodó, születéskor várható átlagos élettartam alakulását Budapesten, amelyet összevethetünk külföldi nagyvárosok egyidejű, szakirodalomból gyűjtött élettartamadataival. Ezt három időpontra: 1869-re, 1900-ra és 1930-ra nézve valósítottam meg.

⁹ Óri 2006: 1106. és 1112–1114.; Lugosi 2020.; Erdélyi 2018: 117–120.

¹⁰ Kőrösi 1876a: 3–4.; Kőrösi 1877: 2–3.; Kőrösi 1885: 4–9.; Kőrösy 1898: 2–5.; *A főváros halandósága az 1901-ik évben* 1902: 394–396. Lásd még Pikler 1908: 2*–7*.; Pikler 1909: 3*–4*.; *Budapest halandósága 1908 és... 1916*: XII–XIX.

¹¹ Kőrösi 1874, 1876b; Kőrösy 1898: 1; 1902. Kőrösi a sztenderdizált halálozási arányszámot csak itt számolta: Kőrösy 1898: 10; *A főváros halandósága az 1901-ik évben* 1902: 396–405; *A főváros halandósága az 1903-ik évben* 1904: 206–211.

2. táblázat. A születéskor várható átlagos élettartam a világ nagyvárosaiban (1869, 1900, 1930)

1869			1900			1930		
Rang-sor	Város	Születéskor várható átlagos élettartam (év)	Rang-sor	Város	Születéskor várható átlagos élettartam (év)	Rang-sor	Város	Születéskor várható átlagos élettartam (év)
1	London	36,4	1	Chicago	48,6	1	London	62,0
2	Philadelphia	36,2	2	Koppenhága	47,8	2	Philadelphi- a	57,3
3	Bradford	36,0	3	Liége	45,0	3	Suffolk County/ Massa- chusetts (Boston)	56,5
4	Bristol	36,0	4	Philadelphia	44,4	4	Glasgow	53,3
5	Birmingham	35,0	5	Bradford	44,0	5	Kolozsvár	52,2
6	Newcastle	34,0	6	Suffolk County/ Massa-chu- setts (Bos- ton)	43,4	6	Poznań	49,5
7	Sheffield	33,0	7	Antwerpen	43,2	7	Barcelona	48,8
8	Krakkó	29,0	8	Bristol	43,0	8	spanyol tartományi fővárosok	47,4
9	Manchester	29,0	9	New York	42,8	9	Madrid	47,3
10	Córdoba	28,2	10	London	42,6	10	Budapest	46,6
11	Bécs	26,6	11	Newcastle	42,0	11	Tokió	45,8
12	Buenos Aires	26,4	12	Gent	41,0	12	Jászvásár	40,2
13	Poznań	25,2	13	Berlin	41,0			
14	Liverpool	25,0	14	Krakkó	40,2			
15	Budapest	18,5	15	Budapest	40,2			
			16	Bécs	39,1			
			17	Sheffield	39,0			
			18	Brüsszel	38,9			
			19	Birmingham	38,0			
			20	Manchester	36,0			
			21	Barcelona	31,6			
			22	Szentpéter- vár	30,1			

1869			1900			1930		
Rang-sor	Város	Születéskor várható átlagos élettartam (év)	Rang-sor	Város	Születéskor várható átlagos élettartam (év)	Rang-sor	Város	Születéskor várható átlagos élettartam (év)
			23	Liverpool	30,0			
			24	spanyol tartományi fővárosok	29,5			
			25	Madrid	27,6			

Forrás: lásd a 2–7. ábra forrásait.

1869-ben Budapest a legutolsó helyezést érte el. Három évtizeddel később ennél lényegesen jobb volt a helyzet: a mezőny második harmadának végén végzett fővárosunk, míg 1930-ban hátulról a harmadik helyen (2. táblázat). Az így kapott eredmény azonban erősen függ attól, hogy a véletlen folytán éppen hány városról és melyikről áll rendelkezésre adat a kiválasztott években.

Informatívabb, ha úgy járunk el, hogy a nagyvárosok összes felkutatható múltbeli élettartamadatát felvesszük egy koordinátarendszerbe, a pontokat összekötjük, és az így kapott görbét hasonlítjuk a Budapestről kirajzolhatóhoz. Az adatgyűjtés során nagyvárosnak – egy kivétellel – azokat a településeket tekintetem, amelyek abban az időszakban, amikor adatot találtam róluk, legalább egy ponton elérték a 100 000 fős népességszámot.¹² Igyekeztem Európa minden térségéből adatokra szert tenni, és nem megfélekezni az európai kontinensen kívüli világról sem. A világ 1900. évi állapotok szerint legnépesebb 20 városa¹³ közül mindenestre 14-ről találtam információt. (A 21. helyre Budapest került.) Egy szempontból biztosra vehető, hogy az összegyűjtött összehasonlítható anyag nem reprezentatív a nagyvilág összes nagyvárosára: csak ott és arra az időszakra vonatkozóan képzelhető el, hogy készült számítás a város népének élethosszáról, ahol és amikor létezett valamiféle statisztikai szervezettség, vagyis a kortársak adatgyűjtést és -feldolgozást folytattak a halálozásokról, valamint időről időre megállapították a népesség számát.

A legkorábbi, 1869–1870. évre mért várható élettartam nemzetközi összehasonlításban is egészen lesújtó képet fest a pestiek biológiai életszínvonaláról. Arra, hogy olyan rövidnek, mérjék az élethosszt 1870 körül vagy később, mint amilyen Pesten

¹² A görögországi Ermúpolival tettem kivételt. Ermúpolit szintén fővárosnak szokták tekinteni, de nem egy országnak, csak a Kükládokénak. Valójában körülbelül 20 000 fős kisváros volt annak idején. Azért vettem fel mégis az adatait, mert Dél-Európából kizárólag erre a városra találtam hosszabb időtávon 19. századi információt az élettartamról.

¹³ <http://www.thebillywilson.com/2014/04/every-city-in-world-with-more-than.html> – utolsó letöltés: 2023. 10. 29.

volt közvetlenül azelőtt, hogy Budapest része lett, vagy akár csak 20 évnél kevesebbnek, az 1880-as évek eleji Moszkván és Szentpéterváron kívül nem találtam példát az emberi történelem lapjain.

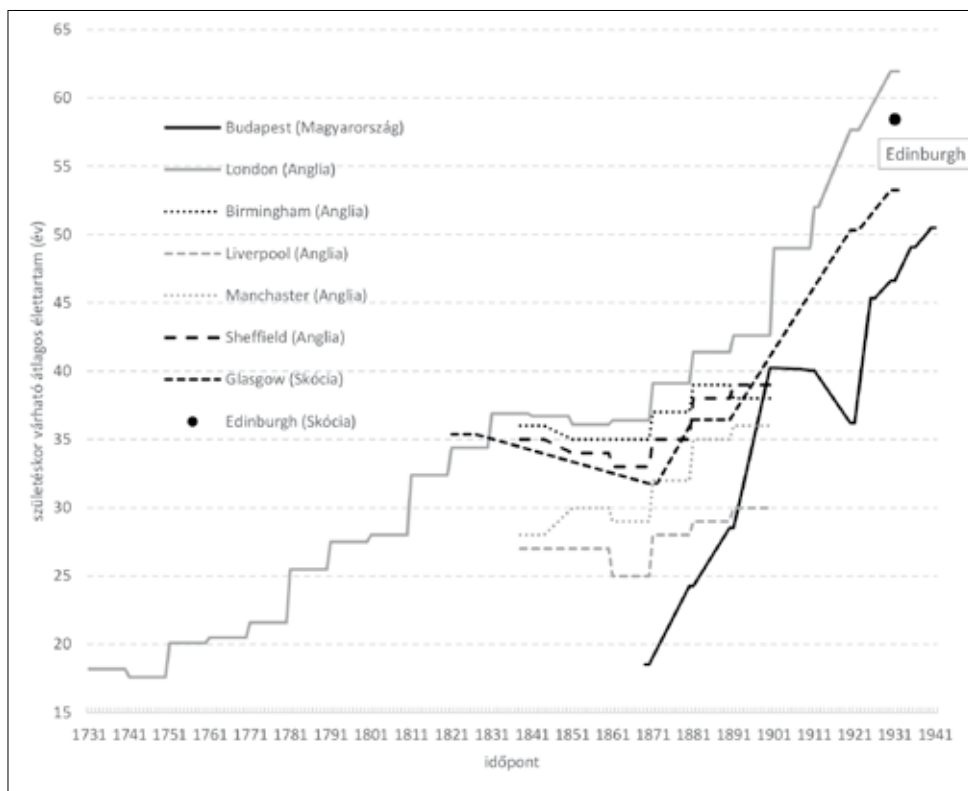
Legfeljebb azzal érzékeltethető, mennyire sérülékeny volt az élet ekkoriban Pesten, ha megkeressük, más nagyvárosokban mikor mérték olyan rossznak az életmegőrzés esélyeit, mint Pesten a városegyesítés előestéjén. Összesen három olyan nagyvárosra bukkantam, amely történetében 1869 előtt feltárt a kutatás hasonló mélypontot, mint amelyet Pest 1869–1870-es értékei jelentenek. London az 1730-as években tartott ezen a szinten (2. ábra). Bécsben az 1850-es évek közepén, Poznańban 1848 körül találunk ahhoz hasonló várható élettartamot, mint amelyet Pest 1869–1870-ben produkált (4. és 6. ábra). Bécsben és Poznańban akkor kolera pusztított. Pest város 1869-re és 1870-re szóló statisztikai évkönyve nem említette semmilyen járvány dühögését.¹⁴ Úgy látszik, Pesten úgy hullottak az emberek a hétköznapokon, mint Bécsben kolera idején. Amennyire meg lehet ítélni, az önálló Pestet végnapjain egy világ választotta el a világtól.

Innen régióként haladok az átláthatóság érdekében. A nyugat-európai nagyvárosokban akár kétszer olyan hosszú is volt a várható élettartam, mint Pesten 1869-ben. Ez a lemaradás azonban 1890-ig fokozatosan, innen 1900-ig – a nagyszabású budapesti közegészségügyi beruházások idején¹⁵ – rohamosan csökkent. 1890-re Budapest már behozott egy halálozás szempontjából rendkívül rossz hírű várost, Liverpoolt, „*a fekete foltot a Mersey-n*”.¹⁶ 1900-ig pedig több angol iparvárost, valamint Párizst és Brüsszelt is beérte, és közelebb férközött az összes többi nyugati-európai metropoliszhoz. A 20. században azonban, amennyire látható az adatokból, lassabb volt az élettartam fejlődése Budapesten, mint a Nyugaton fekvő városokban, így a különbség hasonló méretűre szélesedett, mint ahonnan a 19. században indult (2–3. ábra).

¹⁴ <https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Cholera> – utolsó letöltés: 2023. 10. 29.; Kędelski 1986: 6., 20.; Kőrösi 1873.

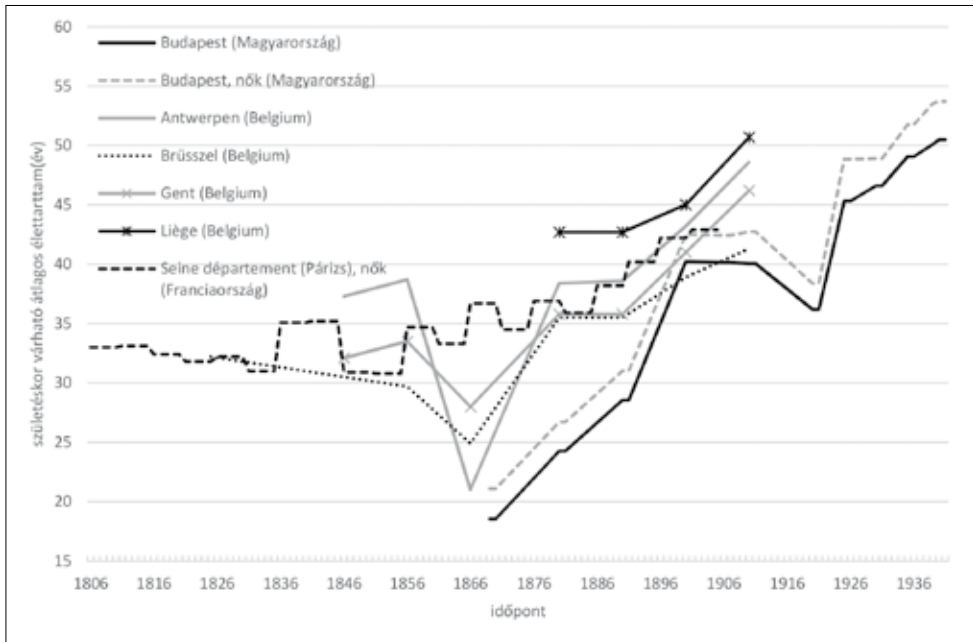
¹⁵ Sipos 1998: 950–955.

¹⁶ Lawton 2002: 108.; Pooley 2006: 173.

2. ábra. A születéskor várható átlagos élettartam Budapesten és az Egyesült Királyság nagyvárosaiban (1731–1941)

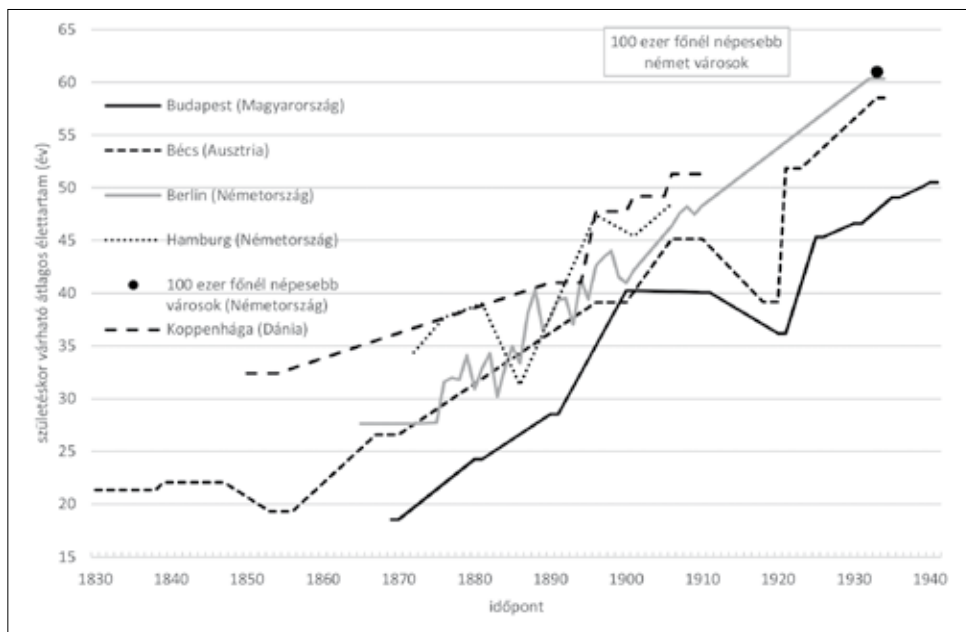
Forrás: Londonra: Mooney 2002: 24.; a többi angol városra: Davenport 2020: 471.; Glasgow-ra: Chalmers 1930: 63.; Edinburgh-ra: Glass 1964: 266.

3. ábra. A születéskor várható átlagos élettartam Budapesten és nyugat-európai nagyvárosokban (1806–1941)

Forrás: a belgiumi nagyvárosokra: Devos–Rossem 2015: 92.; Eggerickx–Debuisson 1990: 27.; Párizsra: Bonneuil 1997: 194–196.

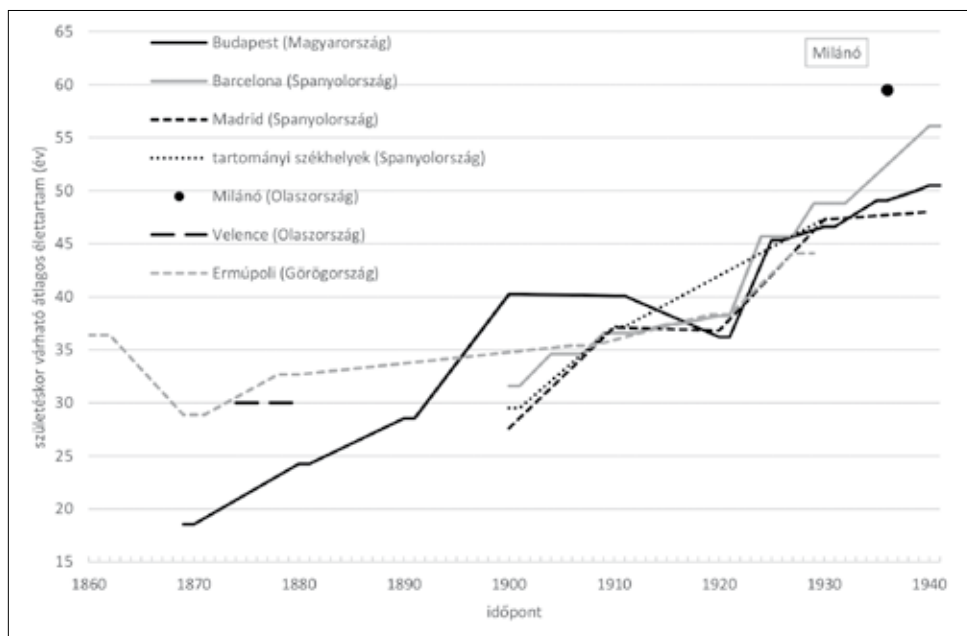
Közép- és Észak-Európában hasonló a képlet: Budapest nagy hátrányból indul, majd a 20. század elejére behozza Bécset, közelebb kerül Berlinhez és Koppenhágához, de aztán a két világháború között már nagyobb élettartam-differencia figyelhető meg, mint valaha korábban (4. ábra).

4. ábra. A születéskor várható átlagos élettartam Budapesten, valamint észak-és közép-európai nagyvárosokban (1830–1941)

Forrás: Bécsre: Weigl 2003.; Hamburgra: Beukemann 1909: 74., 77.; Beukemann 1912: 108.; G. K. 1894: 106.; Statistisches Bureau der Steuer-Deputation 1891: 60.; *Sterblichkeitstafeln für die Jahre 1872... 1880:* 38., 41.; *Sterblichkeitstafeln für die Jahre 1881 1883:* 72., 74.; Berlinre: Böckh 1877: 50–53.; Böckh 1878: 54–57.; Böckh 1879: 42–45.; Böckh 1880: 34–35.; Böckh 1882: 38.; Böckh 1883: 44–45.; Böckh 1884: 43–44.; Böckh 1885: 43–44.; Böckh 1889: 74–78.; Böckh 1893a: 108–111.; Böckh 1893b: 57.; Böckh 1894: 49.; Böckh 1895: 59–60.; Böckh 1896: 66.; Böckh 1897: 72–75.; Böckh 1898: 76–79., 84.; Böckh 1899: 90–91., 94.; Böckh 1902: 131–133.; Hirschberg 1903: 128–129.; Hirschberg 1904: 89–91.; Hirschberg 1905: 77–79., Silbergleit 1916: 170–181.; *Sterbetafel in abgekürzter Form...* 2006: 7.; a 100 000 főnél nagyobb német városokra: Lukoschus–Heinsohn 1952: 315–316.; Koppenhágára: Torres 2021: 417.

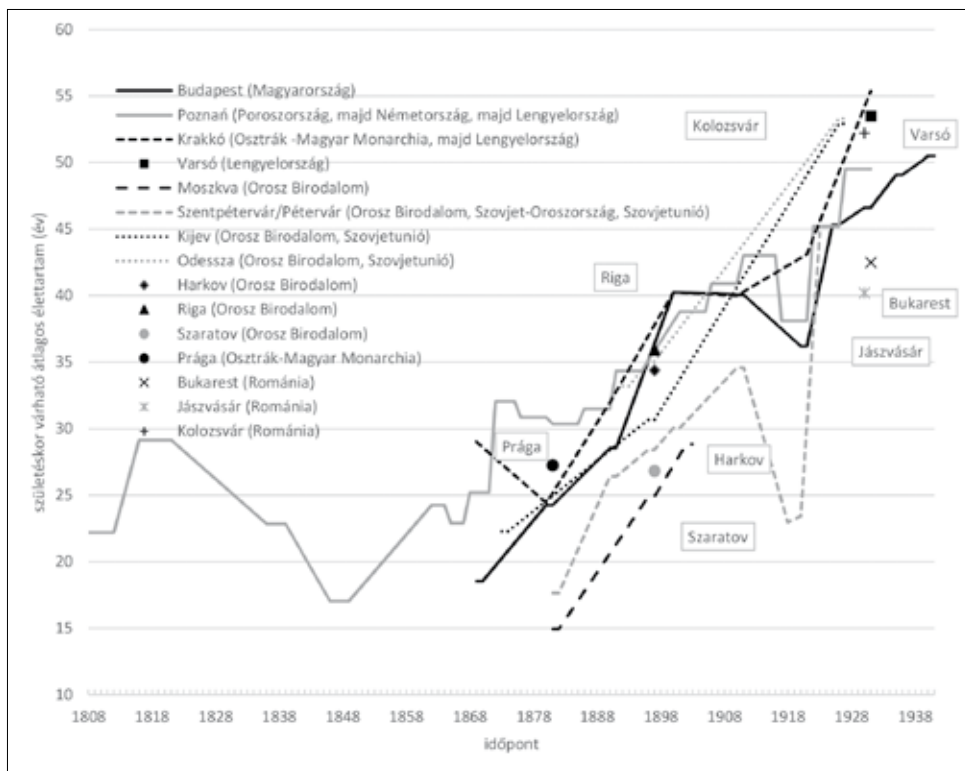
Dél-Európa nagyvárosainak görbéi szintén azt a benyomást keltik, hogy kezdetben ott is kedvezőbb lehetett a halandóság a budapestinél. A századfordulón azonban a spanyol nagyvárosok adatsorai mind jóval a budapesti szint alatti várható élettartamról indulnak. A két világháború közöttre ezt a hátrányt ledolgozta Madrid és Barcelona, és görbéjük innen gyakorlatilag együtt haladt Budapestével (5. ábra).

5. ábra. A születéskor várható átlagos élettartam Budapesten és dél-európai nagyvárosokban (1860–1941)

Forrás: Barcelonára: <https://ajuntament.barcelona.cat/estadistica/castella/Anuaris/Anuaris/anuari03/cap02/C0202140.htm> – utolsó letöltés: 2023. 10. 30.; Madridra: Maleras 1996: 118.; a spanyol tartományi székhelyekre: Reher 2001: 107.; Velencére: Derosas 2003: 110.; Milánóra: Della Pergola 1970: 173.; Ermúpolira: Raftakis 2019: 302–322.; Raftakis 2023: 744.

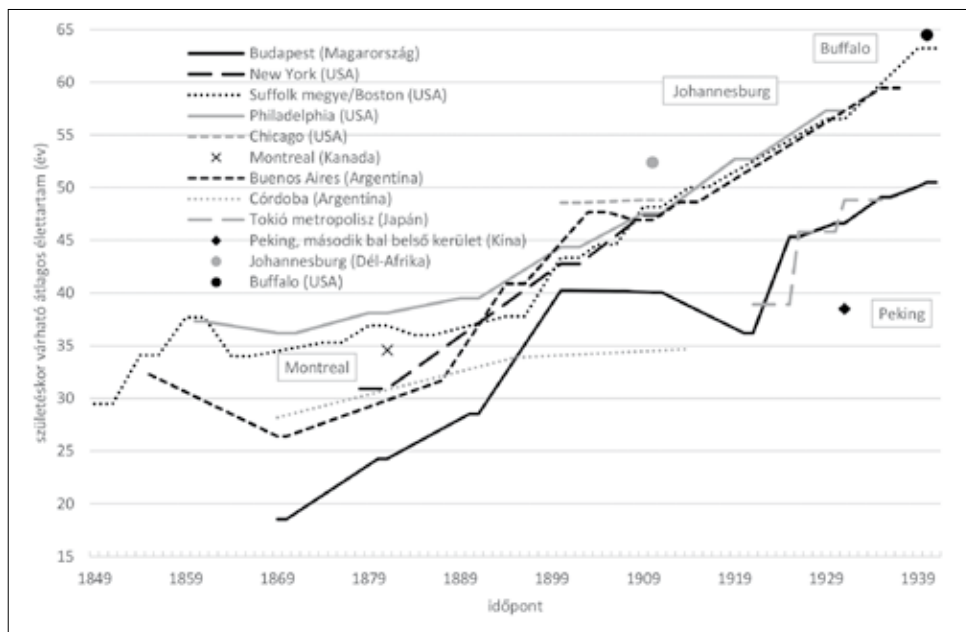
Kelet-Európában (értve ezalatt a későbbi szocialista blokk területét) az vehető ki, hogy a 19. században Prága és a lengyelországi nagyvárosok kisebb előnyben voltak Budapesthez képest, vagy holtverseny körüli volt az eredmény, majd az első világháború után a lengyel városok valamivel sikeresebben nyújtották meg az élettartamot, mint Budapest. A cári Oroszország városai közül Riga, valamint Harkov és Odesza tartotta a lépést a székesfővárossal. A legnagyobb városokban (Szentpétervár, Moszkva, Kijev) viszont sokkal hamarabb haltak meg az emberek, mint Budapesten. A szovjet érában azonban az adatok szerint már Budapest elé rukkoltak azok a szovjet nagyvárosok, amelyekről rendelkezésre áll adat: Kijev és Odesza. Románia viszonylatában a regáti nagyvárosokban jóval rövidebb volt az élet a Horthy-korszakban, mint Budapesten, az erdélyi nagyvárosban, Kolozsvárt viszont hosszabb (6. ábra).

6. ábra. A születéskor várható átlagos élettartam Budapesten és Kelet-Európában (1808–1941)

Forrás: Poznańra: Kędelski 1986: 22–23.; Varsóra, Krakóra: Ogórek 2018: 552.; Kędelski 1983: 29.; Bukarestre: Popescu–Tănase 1972: 90.; Jászvásárra: Pruteanu 1962: 38–39.; Kolozsvárra: Râmneanțu 1936: 341., Râmneanțu 1939: 285–286.; az oroszországi városokra: Прыха 1960: 341–342., 381–395.; Prágára: Sykáčková 2013: 31–32.

Észak-amerikai összevetésben világos a helyzet: Budapest egyszer sem érte el egyetlen, az Egyesült Államokban vagy Kanadában fekvő metropolisz élettartamának szintjét sem. Sőt az 1900-ra bekövetkező felzárkózás után egyre inkább leszakadt tőlük a magyar főváros. A világ többi részének nagyvárosaihoz viszonyítva változatos a kép. Például Buenos Airesben sokkal jobbák voltak az életben maradás esélyei, de az argentinai Córdoba kezdeti hátrányból megelőzte Budapestet, míg Tokióval együtt haladt (7. ábra).

7. ábra. A születéskor várható átlagos élettartam Budapesten és Európán kívüli nagyvárosokban (1849–1941)

Forrás: az Egyesült Államok nagyvárosaira: Haines 2001: 57–58.; Montrealra: Thornton–Olson 2011: 159.; Buffalóra: Yeracaris 1955: 139.; Buenos Airesre: Müller 1974: 19.; Córdobara: Celton 1992: 38.; Pekingre: Campbell 1997: 198.; Tokióra és Johannesburgre: *Human Life Table Database* <https://www.lifetable.de/> – utolsó letöltés: 2023. 02. 08.

TESTMAGASSÁG BUDAPESTEN

Egy populáció átlagmagasságának alakulása azért mutatója a jólétnek, mert tanúsodik az ifjúkori tápláltsági állapot változásáról, vagyis a magzati kortól 20–23 éves korig megevett élelmiszerek mennyiségéről és minőségéről az energiafelhasználáshoz képest.¹⁷

Az egész népesség termetének megállapítására a férfiak esetében van esély, mert az általános hadkötelezettség korában majdnem mindannyiuk testmagasságát feljegyezték abban az évben, amikor hadköteles korba léptek.¹⁸ A sorozásokat dokumentáló katonaillesítési lajstromok közül Budapest esetében korábban már többet

¹⁷ Komlos 2006: 270–271.; Steckel 2013: 405–411.

¹⁸ Az állítási lajstromok forráskritikájára lásd Bolgár 2022: 288.; Komlos 1989: 236–239.

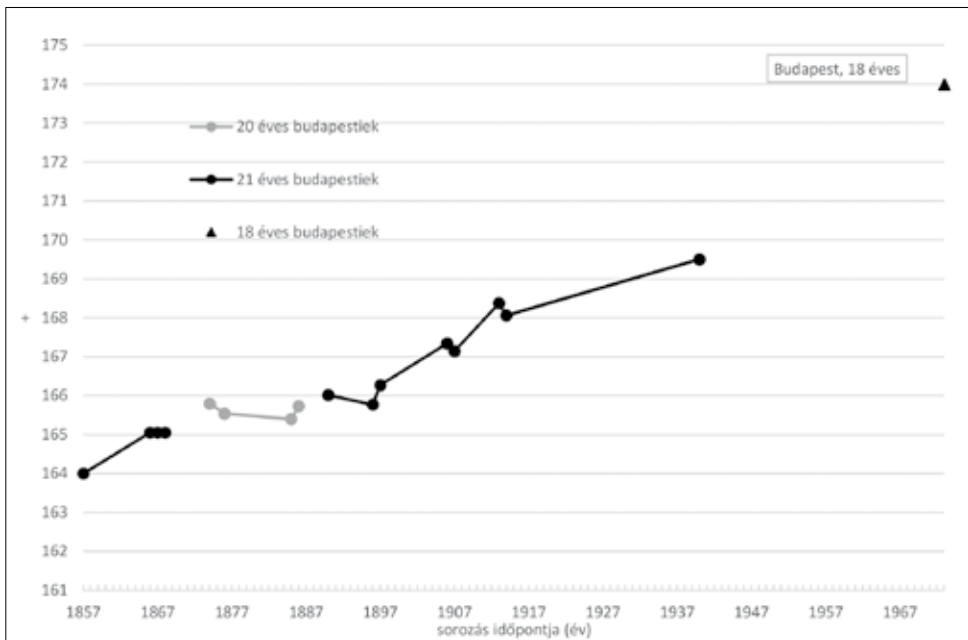
feldolgozott a fizikai antropológiai kutatás. Ezt az 1890., 1913. és az 1940. évi fővárosi állítási lajstrom magasságadatainak összegzésével egészítettem ki.

Bár a ma szokványoshoz képest az 1945 előtti budapestiek igen alacsonyok voltak, a testmagasság növekvőben volt: az 1940-ben sorkötelese váló 21 évesek már 5 és fél centivel magasabbra nőttek, mint azok az ugyanilyen korúak, akik 1857-ben álltak sorozóbizottság elé. Ez annyit tesz, hogy ebben az időszakban évtizedenként átlagosan 0,66 centiméterrel nyúltak meg a budapesti fiatal férfiak (3. táblázat, 8. ábra).

3. táblázat. A sorköteles korba lépők átlagos testmagassága a pesti, illetve budapesti sorozójárásban (1857–1940)

Terület	Sorozás éve	Születési év	Sorköteles korba lépő férfiak átlagos testmagassága	
			21 éves	20 éves
			cm	
Pest	1857	1836	164,00	–
Pest, Buda, Óbuda	1866–1868	1845–1847	165,05	
Budapest	1874	1854	–	165,80
	1876	1856		165,54
	1885	1865		165,40
	1886	1866		165,73
	1890	1869	166,01	–
	1896	1875	165,77	
	1897	1876	166,27	
	1906	1885	167,34	
	1907	1886	167,14	
	1913	1892	168,37	
1914	1893	168,06		
1940	1919	169,50		

Forrás: lásd Bolgár 2023a: 292. (6. táblázat) forrásait.

8. ábra. A férfiak átlagos testmagassága Budapesten és Magyarországon (1857–1973)

Forrás: lásd a 3. táblázat, valamint Nemeskéri 1983: 79., 86–87.

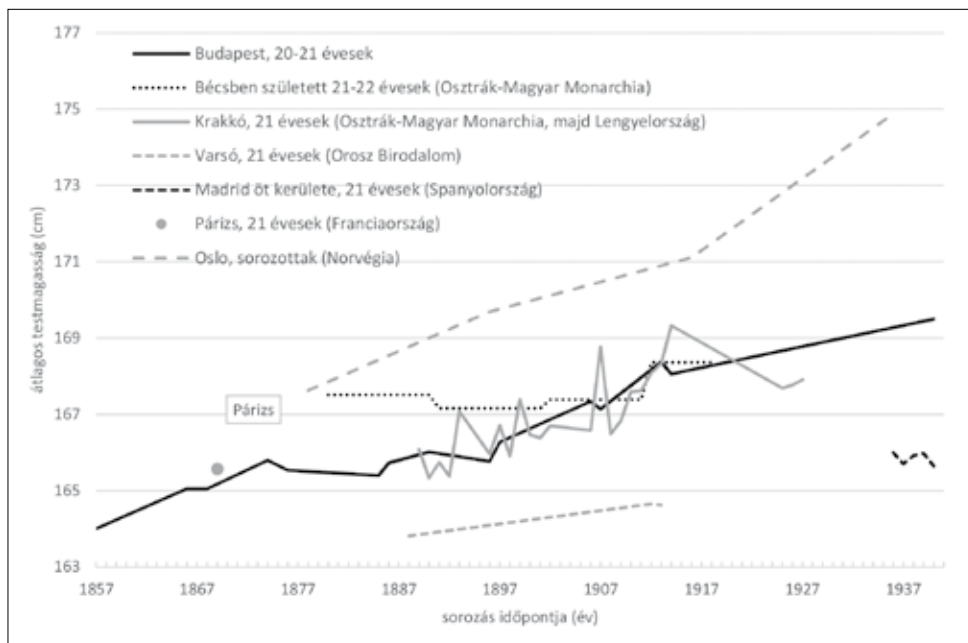
Amennyire megítélhető, a kiegyezés előtti fővárosi sorozásokon nőtt, az utána következő évtizedekben stagnált a testmagasság. Ezután megint egyre nyúlánkabbak lettek a fővárosi fiatal emberek, ahogy a Horthy-korszakban is, de a két világháború között lassabbnak tűnik a magasság növekedése, mint a Monarchia utolsó két évtizedében.

A BUDAPESTIEK TESTMAGASSÁGA NEMZETKÖZI ÖSSZEHAJONLÍTÁSBAN

A testmagasság nemzetközi összehasonlító vizsgálata során érdemes észben tartani, hogy az átlagmagasságot az összevetetett populációk génállománya közötti eltérés is befolyásolhatta. Jelen állás szerint igen kevés tudható azonban az etnikai csoportok közötti genetikailag meghatározott magasságkülönbségekről. Mindenesetre több tanulmány is úgy találta, hogy a legtöbb nép azonos szocioökonómiai körülmények között élő tagjai egyazon átlagmagasságot érnek el, a környezeti hatásokkal nem magyarázható etnikai különbségek meglehetősen csekélyek.¹⁹

¹⁹ Bolgár 2022: 275–276.

A budapesti sorkötelesek termetét nehezebb összemérni külföldi metropoliszok népességével, mint az élettartamát. Ezt két tényező is akadályozza. Egyrészt kevesebb vizsgálat készült a nagyvárosiak testmagasságának múltjáról. Másrészt országként változó volt, hány évesen váltak a fiatal férfiak sorköteleessé. Ezzel együtt is sikerült többé-kevésbé összehasonlítható adatokat találni hat európai nagyvárosról.

9. ábra. A férfiak átlagos testmagassága Budapesten és külföldi nagyvárosokban (1857–1941)

Forrás: Bécsre: Komlos 1992: 130–131.; Krakkóra: Ogórek 2018: 512–520., 563–564.; Varsóra: Kopczyński 2011: 207.; Kopczyński–Sobechowicz 2017: 366., 371.; Madridra: Varea et al. 2019: 4.; Párizsra: Heyberger 2014: 127.; Oslóra: Rybak–Bents–Krüger–Groth 2020: 417.

Amennyire az így nyert adatokból megítélhető, a budapesti sorkötelesek alacsonyabbak voltak a nyugat-európaiaknál,⁸⁸ de magasabbak a dél-európaiaknál. Közép-Európában a cári Oroszországban elhelyezkedő Varsót jócskán túlnötte Budapest, a Monarchia területén fekvő Krakkóval azonban feltűnően együtt haladt. A bécsi születésű fiatal emberek a Budapesten sorozottak fölé magasodtak, ám 1910 körül a budapestiek felzárkóztak hozzájuk (9. ábra).

ÖSSZEGZÉS

Az északnyugati irányból délkelet felé ereszkedő európai jóléti lejtő, amelyet manapság olyan jól ismerünk, és amelyen Magyarország és fővárosa is átmeneti helyzetben van, a régi Budapest esetében is megfigyelhető a biológiai életszínvonal indexeinek tanúsága szerint a többi nagyvároshoz viszonyítva. Ennek megfelelő képet mutatnak a töredékes testmagasságadatok. De az élettartamról tanúskodó bőségesebb információk szerint is Budapesten hamarabb koporsóba kerültek az emberek, mint a világ sok metropoliszában, mindenekelőtt a nyugat-európaiakban és észak-amerikaiakban. Ez azonban nem tűnik eleve elrendelt helyzetnek: a századfordulóra sok külföldi nagyvárost utolért a székesfőváros élethosszúságban, úgy tűnt, a hátrány felszámolható, ám onnan megint, sőt egyre hátrányosabb helyzetbe került. A 20. században az volt a jellemző, hogy az egyre magasabb budapestiek évről évre egyre sikeresebben odázták el a halált, és közben évről évre sikertelenebbek voltak ebben, mint más nagyvárosok lakói.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- A főváros halandósága az 1901-ik évben* 1902: A főváros halandósága az 1901-ik évben. *Budapest Főváros Statisztikai Havifüzetei* (30.) 350. 393–417.
- A főváros halandósága az 1903-ik évben* 1904: A főváros halandósága az 1903-ik évben. *Budapest Főváros Statisztikai Havifüzetei* (32.) 376. 203–220.
- Beukemann, Wilhelm 1909: Hamburgische Sterblichkeitstafel für das Jahr 1906. *Statistik des Hamburgischen Staats* (24.) 74–82.
- Beukemann, Wilhelm 1912: Hamburgische Sterblichkeitstafeln. *Statistik des Hamburgischen Staats* (26.) 108–115.
- Bolgár Dániel 2022: How Tall Were the Jews? Anthropometric Data on Income Inequality between the Jews and Non-Jews in Hungary from the Mid-19th Century until the First World War. *Historical Studies on Central Europe* (2.) 2. 274–304.
- Bolgár Dániel 2023a: Biológiai jólét Budapesten (1857–1941). A várható élettartam és a testmagasság alakulása. In: Kövér György (szerk.): *Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa? Tanulmányok Budapest 150. és a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program 30. születésnapjára*. Budapest, ELTE Eötvös. 263–308.
- Bolgár Dániel 2023b: Mióta jár az emberi test kedvében Budapest? – A régi Budapest jóléte. *24.hu.* (<https://24.hu/belfold/2023/11/17/budapest-vidék-eletszínvonal-jolet-adatok-testmagassag-elettartam/> - utolsó letöltés: 2024.01.23.)
- Bonneuil, Noël 1997: *Transformation of the French Demographic Landscape, 1806–1906*. Clarendon Press, Oxford.
- Böckh, Richard (Hrsg.) 1877: *Berliner städtisches Jahrbuch für Volkswirtschaft und Statistik. 1. Jahrgang*. Berlin, Leonhard Simion.

- Böckh, Richard (Hrsg.) 1878–1902: *Statistisches Jahrbuch der Stadt Berlin. 2–26. Jahrgang.* Berlin, Leonhard Simion/P. Stankiewicz.
- Budapest halandósága 1908... 1916: *Budapest halandósága 1908 és 1909-ben. (Az 1910–1913. évi főadatokkal.)* Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala.
- Campbell, Cameron 1997: Public Health Efforts in China before 1949 and Their Effects on Mortality. The Case of Beijing. *Social Science History* (21.) 2. 179–218.
- Celton, Dora Estela 1992: La mortalidad en la ciudad de Córdoba (Argentina) entre 1869 y 1990. *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica* (10.) 1. 31–57.
- Chalmers, A. K. 1930: *The Health of Glasgow. 1818–1925. An Outline.* Glasgow, Bell and Bain.
- Davenport, Romoly J. 2020: Urbanization and mortality in Britain, c. 1800–50. *Economic History Review* (73.) 2. 455–485.
- Della Pergola, Sergio 1970: Osservazioni sulla longevità degli ebrei in Italia. *La Rassegna Mensile di Israel* (36.) 7–9. 165–181.
- Derosas, Renzo 2003: Watch Out for the Children! Differential Infant Mortality of Jews and Catholics in Nineteenth-Century Venice. *Historical Methods* (36.) 3. 109–130.
- Devos, Isabelle – Rossem, Tina Van 2015: Urban Health Penalties. Estimates of Life Expectancies in Belgian Cities 1846–1908. *Journal of Belgian History* (45.) 4. 74–109.
- De Vries, Jan 1984: *European Urbanization. 1500–1800.* Cambridge, Harvard University Press (*Harvard Studies in Urban History*).
- Engerickx, Thierry – Debuissson, Marc 1990: La surmortalité urbaine: le cas de la Wallonie et de Bruxelles à la fin du XIXe siècle (1889–1892). *Annales de démographie historique* (27.) 23–41.
- Erdélyi, Mátyás 2018: Quantifying Mortality in Hungary. Actuaries and Statisticians (1860s – 1910s). *Histoire & mesure* (33.) 2. 115–138.
- G. K. 1894: Hamburgische Sterblichkeitstafeln. *Statistik des Hamburgischen Staats* (15.) 2. 105–108.
- Glass, D. V. 1964: Some Indicators of Differences between Urban and Rural Mortality in England and Wales and Scotland. *Population Studies* (17.) 3. 263–267.
- Gyáni Gábor 2000: Budapest története. 1873–1945. In: Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig.* Budapest, BFL (*Várostartörténeti Tanulmányok*, 6.). 127–249.
- Gyenis Gyula – Joubert Kálmán 2008: Biológiai életszínvonal – biológiai jólét és a testnagyság. In: Korsós Zoltán – Gyenis Gyula – Penksza Károly (szerk.): *Magyar Biológiai Társaság XXVII. vándorgyűlése.* Budapest, Magyar Biológiai Társaság – Fővárosi Állat- és Növénykert. 251–258.
- Haines, Michael R. 2001: The Urban Mortality Transition in the United States, 1800–1940. *Annales de démographie historique* (1.) 33–64.
- Heyberger, Laurent 2014: Received Wisdom versus Reality. Height, Nutrition, and Urbanization in Mid-Nineteenth-Century France. *Cliometrica* (8.) 1. 115–140.
- Hirschberg, Ernst (Hrsg.) 1903–1905: *Statistisches Jahrbuch der Stadt Berlin. 27–29. Jahrgang.* Berlin, P. Stankiewicz.
- Kędelski, Mieczysław 1983: Ewolucja średniego trwania życia w m.st. Warszawie w latach 1931–1980. *Wiadomości Statystyczne* (28.) 3. 193–214.

- Kędelski, Mieczysław 1986: Ewolucja umieralności i trwania życia ludności miasta Poznania w wiekach XIX i XX. *Studia Demograficzne* (84.) 2. 3–26.
- Komlos, John 1989: *Nutritional and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy. An Anthropometric History*. Princeton, Princeton University Press.
- Komlos, John 1992: The Standard of Living of Jews in Austria–Hungary. The Anthropometric Evidence, 1860–1920. In: Silber, Michael K. (ed.): *Jews in the Hungarian Economy. 1760–1945. Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday*. Jerusalem, Magnes Press – Hebrew University of Jerusalem. 127–134.
- Komlos, John 1994: Az antropometrikus történetírás jelentőségéről. *Aetas* (9.) 3. 5–16.
- Komlos, John 2006: Hol tart az antropometrikus történetírás? Áttekintés a negyedszázados kutatás eredményeiről. *Aetas* (21.) 2–3. 268–283
- Kopczyński, Michał 2011: The Physical Stature of Jewish Men in Poland in the Second Half of the 19th Century. *Economics and Human Biology* (9.) 2. 203–210.
- Kopczyński, Michał – Sobechowicz, Łukasz 2017: The Impact of Urbanization on Stature and BMI in Poland. *Journal of Interdisciplinary History* (57.) 3. 359–379.
- Kőrösi József 1873: *Pestvárosi statisztikai évkönyv*. Pest, Ráth Mór.
- Kőrösi József 1874: *Az emberi élet-tartam és halandóság kiszámításáról*. Budapest, MTA.
- Kőrösi József 1876a: *Pestváros halandósága 1872 és 1873-ban és annak okai*. Budapest, Ráth Mór.
- Kőrösi, Joseph 1876b: *Mittheilungen über individuelle Mortalitäts-Beobachtungen*. Budapest, Pester Buchdruckerei.
- Kőrösi József 1877: *Budapest halandósága 1874 és 1875-ben és annak okai*. Budapest, Ráth Mór.
- Kőrösi József 1885: *Budapest főváros halandósága az 1876–1881-diki évben és annak okai*. Budapest, Ráth Mór.
- Kőrösy József 1898: *Budapest székes főváros halandósága az 1886–1890-diki években és annak okai*. Budapest, Grill Károly.
- Kőrösy József 1902: A halandóságnak indexszámok által való mérése. *Budapest Főváros Statisztikai Havi Füzetei* (30.) 350. 391–393.
- Lackó Miklós 1998: A két világháború között. *Budapesti Negyed* (6.) 2–3. 173–240.
- Lawton, Richard 2002: The Components of Demographic Change in a Rapidly Growing Port-City: The Case of Liverpool in the Nineteenth Century. In: Lawton, Richard – Lee, Robert (eds.): *Population and Society in Western-European Port-Cities, c. 1650–1939*. Liverpool, Liverpool University Press.
- Lugosi András 2020: Statisztika mint biopolitika Budapest nagyvárossá válásának korában, különös tekintettel a járványok problémájára. *Levéltári Mozaikok* (2.) 11. (<https://leveltarimozaikok.bparchiv.hu/2021/12/10/leveltari-mozaikok-13/> – utolsó letöltés: 2023. 10. 25.)
- Lukoschus – Heinsohn, Wilhelm 1952: Berechnung einer hamburgischen Sterbetafel. *Hamburg in Zahlen* (6.) 27. 311–318.
- Maleras, Ricard Gènova 1996: La mortalidad juvenil en la comunidad de Madrid. *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica* (14.) 2. 115–150.
- Mooney, Graham 2002: Shifting Sex Differentials in Mortality During Urban Epidemiological Transition: The Case of Victorian London. *International Journal of Population Geography* (8.) 1. 17–47.

- Müller, María S. 1974: *La mortalidad en Buenos Aires entre 1885 y 1960*. Centro de Investigaciones Sociales Instituto Torcuato di Tella/Centro Latinoamericano de Demografía, Buenos Aires.
- Nemeskéri János et al. 1983: *A 18 éves sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota*. Budapest, KSH NKI.
- Ogórek, Bartosz 2018: *Niezatarte piętno? Wpływ I wojny światowej na ludność miasta Krakowa*. Kraków, Universitas.
- Óri Péter 2006: Gondoskodás és ellenőrzés Kőrösy József munkásságában. *Statisztikai Szemle* (84.) 12. 1104–1116.
- Pallós Emil 1971: *Magyarország halandósági táblái 1900/01-től 1967/68-ig*. Budapest, KSH NKI.
- Pikler J. Gyula (szerk.) 1908: *Budapest halandósága 1906-ban*. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala.
- Pikler J. Gyula (szerk.) 1909: *Budapest halandósága 1907-ben*. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala.
- Pooley, Colin G. 2006: Living in Liverpool: The Modern City. In: Belchem, John (ed.): *Liverpool 800. Culture, Character & History*. Liverpool, Liverpool University Press. 171–255.
- Popescu, Viorica – Tănase, Corneliu 1972: Speranța medie de viață a populației Municipiului București. *Revista de statistică* (20.) 4. 59–65.
- Pruteanu, Paul 1962: Durata medie a vieții în orașul Iași. *Revista de statistică* (11.) 2. 35–43.
- Птуха, Михайло Васильович 1960: *Очерки по статистике населения*. Госстатиздат, Москва.
- Raftakis, Michail 2019: *Mortality Change in Hermoupolis, Greece (1859–1940)*. Newcastle, Newcastle University, School of History, Classics and Archaeology. (Manuscript.)
- Raftakis, Michail 2023: Urban mortality in Greece: Hermoupolis (1859–1940). *Economic History Review* (76.) 3. 728–758.
- Râmneanțu, Petru 1936: Lungimea medie a vieții în Cluj. *Buletin eugenic și biopolitic* (7.) 11–12. 333–346.
- Râmneanțu, Petru 1939: *Elemente de biometrie medicală și statistică vitală*. Institutul Central de Statistică, București (*Biblioteca Statistică*, 5.).
- Reher, David S. 2001: Search of the 'Urban Penalty'. Exploring Urban and Rural Mortality Patterns in Spain during the Demographic Transition. *International Journal of Population Geography* (7.) 2. 105–127.
- Rybak, Alexander – Bents, Dominik – Krüger, Johanna – Groth, Detlef 2020: The End of the Secular Trend in Norway: Spatial Trends in Body Height of Norwegian Conscripts in the 19th, 20th and 21st Century. *Anthropologischer Anzeiger* (77.) 5. 415–421.
- Silbergleit, Heinrich (Hrsg.) 1916: *Statistisches Jahrbuch der Stadt Berlin*. 33. Jahrgang. Berlin, P. Stankiewicz.
- Sipos András 1998: Közegészségügy és várospolitikai Budapest, 1873–1914. *Statisztikai Szemle* (76.) 11. 941–959.
- Statistischen Bureau der Steuer-Deputation (Hrsg.) 1891: *Statistisches Handbuch für den Hamburgischen Staat*. Vierte Ausgabe. Hamburg, Otto Meissner.
- Steckel, Richard H. 2008: Biological Measures of the Standard of Living. *Journal of Economic Perspectives* (22.) 1. 129–152.

- Steckel, Richard H. 2013: Biological Measures of Economic History. *Annual Review of Economics* (5.) 401–413.
- Sterblichkeitstafeln für die Jahre 1872... 1880*: Sterblichkeitstafeln für die Jahre 1872 und 1876. *Statistik des Hamburgischen Staats* (10.) 38–52.
- Sterblichkeitstafeln für die Jahre 1881 1883*: Sterblichkeitstafeln für die Jahre 1881. *Statistik des Hamburgischen Staats* (12.) 2. 72–79.
- Sterbetafel in abgekürzter Form...* 2006: Sterbetafel in abgekürzter Form für Berlin 2003/2005. Durchschnittliche Lebenserwartung. *Statistischer Bericht* (AII/S - j 2003/2005.) 1–15.
- Sykáčková, Petra 2013: *Regionální rozdíly v úrovni úmrtnosti v Čechách v roce 1881*. Praha, Univerzita Karlova v Praze Přírodovědecká fakulta Katedra demografie a geodemografie. (Szakdolgozat.)
- Tassenaar, Vincent 2019: Development of Regional Variety of the Biological Standard of Living in the Netherlands, 1812–1913. *Economics and Human Biology* (34.) 151–161.
- Thornton, Patricia – Olson, Sherry 2011: Mortality in Late Nineteenth-Century Montreal: Geographic Pathways of Contagion. *Population Studies* (65.) 2. 157–181.
- Torres, Catalina 2021: Exploring the Urban Penalty in Life Expectancy During the Health Transition in Denmark, 1850–1910. *Population* (76.) 3. 405–432.
- Varea, Carlos et al. 2019: Disparities in Height and Urban Social Stratification in the First Half of the 20th Century in Madrid (Spain). *International Journal of Environmental Research and Public Health* (16.) 11. 2048–2059.
- Vörös Károly 1973: *Egy világváros születése*. Budapest, Kossuth. (Népszerű Történelem.)
- Vörös Károly 1998: A világváros útján: 1873–1918. *Budapesti Negyed* (6.) 2–3. 106–172.
- Weigl, Andreas 2003: *Demographic Change and Modernization in Vienna, 1700 to 1999*. GE-SIS Data Archive, Cologne, ZA8159, 1.0.0.
- Yeracaris, Constantine A. 1955: Differential Mortality, General and Cause-Specific in Buffalo, 1939–41. *Journal of the American Statistical Association* (50.) 272. 1235–1247.